

Kiblenin Kâbe'ye Çevrilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Ömer ÖZPINAR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye.
oozpinar@erbakan.edu.tr

Makale Bilgileri	Öz
Makale Geçmişi Geliş: 05.09.2021 Kabul: 18.10.2021 Yayın: 31.12.2021 Anahtar Kelimeler: Kible, Beyt-i Makdis, Kâbe, Tahvil, Mescid-i Kibleteyn.	Kiblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesine, kiblenin tahvili denmektedir. Kiblenin çevrilmesiyle ilgili rivâyetler, hadîs ve siyer kaynaklarında nakledilmektedir. Bu rivâyetler temelde üç hususta bilgi içermektedir. Birincisi, tahvil emrinin Hz. Peygamber'e nerede ve nasıl indiğidir. İkincisi, Kâbe'ye doğru kılınan ilk namazın hangi namaz olduğu bilgisidir. Üçüncüsü, tahvil haberi ulaştığında namazın geri kalanını Kâbe'ye doğru tamamlayan iki kibleli mescit halkının kimler olduğudur. Ancak hadîs ve siyer kaynaklarındaki bu rivâyetlerin bir kısmı birbiriyle çelişmektedir. Dolayısıyla kiblenin tahvilinin gerçekleşmesiyle ilgili farklı değerlendirmelere yol açmaktadır. İşte bu makale, hadîs ve siyer kaynaklarındaki kiblenin tahviliyle ilgili farklı ve çelişkili rivâyetleri literatür taraması yöntemiyle tespit edip değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Metot olarak hadîs ve siyer kaynaklarındaki ilgili rivâyetler ayrı başlıklar altında ele alınıp rivâyet usulü ve bütünlük ilkesine göre incelenmektedir. Böylece kiblenin tahviliyle ilgili rivâyetler, kaynak ve muhteva farklılığına göre tespit edilmeye ve akabinde bütünlük ilkesi bağlamında değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Evaluation of Narrations Regarding Changing the Qiblah to the al-Ka'bah

Article Info	Abstract
Article History Received: 05.09.2021 Accepted: 18.10.2021 Published: 31.12.2021 Keywords: Qiblah, Bayt al-Maqdis, Ka'bah, Tahwil, Qiblatain.	The changing of the qiblah from the Bayt al-Makdis to the Ka'bah is called the tahwil of the qiblah. Information about changing the qiblah is narrated in hadith and sirah sources. These narrations contain information on three issues. The first is where and how the command of changing (tahwil) was sent down to the Prophet. The second is the knowledge of which prayer is the first prayer performed towards the Ka'bah. The third is who the people of the mosque with two qiblas are. They completed the rest of the prayer towards the Ka'bah when the news of the tahwil came. However, some of these narrations in hadith and sirah sources contradict each other. These two groups of narratives contradict each other and contain different information about the tahwil. For this reason, it leads to various evaluations about the realization of the turning of the qiblah. Here, this article aims to identify and evaluate the different and contradictory narrations about the tahwil of the qiblah in the hadith and sirah sources by using the literature review method. As a method, the related narrations in the hadith and sirah sources are handled under separate headings and examined according to the narration method and the principle of integrity. Thus, it is tried to determine the narrations about the turn of the qiblah according to the difference in source and content, and then to evaluate them in the context of the principle of integrity.

Atıf/Citation: Özpinar, Ömer. "Kiblenin Kâbe'ye Çevrilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *akif* 51/2 (2021), 1-30.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.1>

"This article is licensed under a *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License* (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

İslâmiyet'te kıblenin tayini konusunda çeşitli hikmet ve sebeplere binaen farklı bir süreç izlenmiştir. Önce Kudüs'te bulunan Beyt-i Makdis kible olarak tayin edilmişken, hicretten kısa bir süre sonra Mekke'deki Kâbe, İslâm'ın kesin ve ebedi kıblesi kılınmıştır.¹ Bu süreç, gerek hadîs ve gerekse siyer kaynaklarında anlatılmakta; nerede, ne zaman ve nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bilgiler bu kaynaklarda zikredilmektedir. Neredeyse konuyla ilgili her bir rivâyetin diğerlerinden fazla ya da eksik bir bilgi aktardığı görülmektedir.² Ancak konuyla ilgili rivâyetlerden bazılarının çelişkili bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Bu sebeple özellikle hadîs ve siyer kaynaklarındaki bu çelişik rivâyetler, kıblenin Kâbe'ye tahvîlinin (çevrilmesinin) gerçekleşmesiyle ilgili farklı değerlendirmelere yol açmaktadır. Örneğin kıblenin tahvîlinin ilk olarak nerede, hangi mescitte, hangi namazda ve nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bilgiler kaynağına göre farklılık arz etmektedir.³ Konuyla ilgili bilgi veren araştırmalarda çoğu zaman farklı rivâyetler görmezden gelinerek bir rivâyetteki bilgi esas alınıp konuyla ilgili yorumlar buna göre yapılabilmektedir. Bu duruma bazen klasik kaynaklarda⁴ bazen de güncel çalışmalarda rastlanabilmektedir.⁵ Bu sebeple ilgili kaynaklardaki rivâyetlerin bir araya getirilip değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Kible konusuyla ilgili akademik bazı güncel çalışmalar yapılmış yapılmıştır. Bu çalışmalar kıblenin dini anlamı, sembolik değeri, fikhî anlamı ve diğer dinlerdeki kible anlayışı ile karşılaştırılması gibi konular üzerinde durmaktadır. Ancak kible konusu farklı boyutlarıyla ve ilgili rivâyetlerin bir arada değerlendirilmesi bağlamında, daha detaylı araştırmalara ihtiyaç duymaktadır.

¹ Ekrem Ziyâ el-Umerî, *es-Sîretü'n-nebeviyyeti's-sahîha* (Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1994), 2/349-351.

² Rivâyetlerin râvileri ve kaynaklarını topluca görmek için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muavvid (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 3/370.

³ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvî - Muhammed Abdulkadir el-Bekrî (Mağrib: Vizâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387), 8/49.

⁴ Örneğin es-Sâlihî, sadece öğle vaktinde Benî Selime'deki rivâyeti esas alarak konuyu anlatmaktadır. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muavvid (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 3/371. Aynı şekilde Zemahşerî de tefsirinde böyle yapmaktadır. Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed eş-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmid't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407), 1/202.

⁵ Bkz. Ahmet Sezikli, "Mescid-i Kibleteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004); Mehmet Birekul, "Siyer Araştırmalarında Tarih - Sosyoloji Dikotomisi ve Sosyolojik Bir Bakış Örneği Olarak Kible Değişikliği Olayı", (ts.), 285-286; Nazlı Karabulut, *Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 60.

Bu çalışmanın amacı, hadîs ve siyer kaynaklarındaki kıblenin tahvîli hâdisesindeki hususlarla ilgili farklı ve çelişkili rivâyetlerin ortaya konması ve değerlendirilmesidir. Burada metot olarak hadîs ve siyer kaynaklarındaki rivâyetleri ayrı başlıklar altında ele alıp sonra genel bir değerlendirmeye gitmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Böylece kıblenin tahvîliyle ilgili rivâyetler, kaynak ve muhteva farklılığına göre tespit edilmeye ve akabinde bütünlük ilkesi bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede hadîs ve siyer kaynakları temel başvuru kaynaklarımız olacaktır. İlgili rivâyetlerin değerlendirilmesi hakkında hadîs şerhlerine; rivâyetlerin sıhhatleri bakımından da ricâl edebiyatına müracaat edilecektir.

1. Kavram ve Süreç Olarak Kıblenin Tahvîli

Hadîs ve siyer âlimlerinin çoğunluğuna göre Hz. Peygamber (s.a.v.), namazın farz kılınmasından itibaren Kudüs'te bulunan Beyt-i Makdis'i kible edinerek namazlarını kılmıştır.⁶ Bu Allah'ın emriyle olmuştur.⁷ Bu konuda İbn Abbâs'tan nakledilen 'Hz. Peygamber, namaz kılarken Beyt-i Makdis'e yönelirdi, ancak Kâbe'yi de önüne alarak onu arkasına almamış olurdu' şeklindeki rivâyet,⁸ belirleyici olmuştur. Ayrıca bu hususla ilgili başka rivâyetler de delil olarak kullanılmaktadır. Mesela el-Berâ b. Ma'rûr'la ilgili meşhur rivâyet, özetle, şöyledir: İkinci Akabe Biati için Medine'den Mekke'ye gelen heyet içinde bulunan el-Berâ b. Ma'rûr, yolda gelirken Kâbe'ye doğru yönelerek namaz kılarken diğer Müslümanlar Beyt-i Makdis'e doğru kılmışlardır. Berâ'ya Hz. Peygamber'in emrinin Kudüs'e yönelmek olduğu hatırlatılmışsa da o, Kâbe'ye doğru namaz kılmakta ısrar etmiştir. Mekke'ye vardıklarında Berâ, yolda arkadaşlarıyla yaşadığı ihtilafı Hz. Peygamber'e anlatarak görüşünü sormuştur. Hz. Peygamber de ona "Sen zaten bir kible üzere idin. Keşke onda kalmaya sabretseydin" demiştir. Bu olayı nakleden Ka'b b. Mâlik sözlerini şöyle tamamlamaktadır: "Hz. Peygamber'in bu ifadesi üzerine Berâ, Rasûlullâh'ın (s.a.v) kıblesine dönmüş ve bizimle beraber Şam'a (Beyt-i

⁶ Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/96.

⁷ Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sâri li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323), 1/415; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye* (Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 2/248.

⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sakâ vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 1/439-440; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1968), 1/243.

Makdis'e) yönelerek namaz kılmıştır.”⁹ Hz. Peygamber'in bu ifadelerinden o dönemde ashabına kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmelerini emretmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) de belirttiğine göre, o süreçte sahâbenin kible olarak Beyt-i Makdis'e dönmeleri farzdı.¹⁰

Taberânî'nin (ö. 360/971) İbn Cüreyc'den (ö. 150/767) naklettiği bir rivâyette de, namazın farz kılınmasından sonra Hz. Peygamber'in Mekke'deyken kiblesinin Beyt-i Makdis olduğu bilgisi yer almaktadır.¹¹ İbn Huzeyme (ö. 311/924) de açtığı bâb başlığında 'Hz. Peygamber'in Mekke'deyken kiblesinin Kâbe değil, Beyt-i Makdis olduğunu' belirtmektedir.¹² Ayrıca Hz. Peygamber, hicret edip Kubâ'ya geldiğinde bir mescit inşa ederek burada Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldırmıştır.¹³

Bu araştırmanın konusu olmadığı için kıblenin Beyt-i Makdis olmasının kaynağının vahiy mi yoksa Hz. Peygamber'in içtihadı mı olduğu ya da buranın kible olmasının hikmetleri üzerinde durulmayacaktır.¹⁴ Ancak şu kadar ki hicretten on yedi ay kadar bir süre geçtikten sonra Hz. Peygamber, kıblenin Mekke'deki Kâbe olmasını arzu etmiş, bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyetini vahyetmiştir: “*Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir.*”¹⁵ Bu emirle birlikte artık kible, Kudüs'teki Beyt-i Makdis'ten Mekke'deki Kâbe'ye tahvîl olmuş yani çevrilmiştir. İşte bu âyete *tahvîl âyeti*,¹⁶ bu olaya da *kıblenin*

⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/439-440; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid ve Diğerleri (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 25/89-97 (No: 15798); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme (ö. 311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 1/252 (No: 428); Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 19/87 (No. 174).

¹⁰ Ebu'l-Hasen el-Emîr Alâüddîn Ali İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1998), 15/471.

¹¹ Zeynu'ddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. (Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996), 1/183; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/502.

¹² İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/222.

¹³ Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/267.

¹⁴ Bu hususta bk. Umerî, *es-Sîretü'n-nebeviyyeti's-sahîha*, 2/351-352; Sa'îd Havvâ, *el-Esâs fî's-sünne ve fikhuhâ- es-Sîretü'n-nebeviyye* (Kâhire: Dârü's-Selâm, 1416/1995), 1/440.

¹⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal Ve Tefsir*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 1/231, el-Bakara 2/144.

¹⁶ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1362/1943), 2/256.

tahvîli denmektedir.¹⁷ Bazı kaynaklarda *tahvîl* yerine, *kıblenin sarf edilmesi*¹⁸ tabiri de kullanılmaktadır.

2. Kıblenin Tahvîlinin Nasıl Gerçekleştiğine Dair Rivâyetler

Kıblenin Beyt-i Makdis'den Kâbe'ye çevrilmesiyle ilgili gerek hadîs gerekse siyer kaynaklarında azımsanmayacak kadar rivâyet bulunmaktadır. Bu kaynakların hemen hepsinde ya müstakil konu başlığı olarak ya da namaz, hicret, mi'râc ya da menâkıb gibi bölümlerinde kıblenin tahvîli konusuna yer verilmektedir.¹⁹ Şimdi bu kaynakların mukaddem olanlarında yoğunlaşmak üzere öne çıkan rivâyetleri ilgili başlıklar altında ele alalım.

2.1. Kıblenin Tahvîliyle İlgili Hadîs Kaynaklarındaki Rivâyetler

Kıblenin Kâbe'ye tahvîliyle ilgili olarak hadîs kaynaklarında tahvîlin gerçekleştiği mescit, vakit ve şahıslarla ilgili çeşitli bilgiler içeren farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin çeliştiği konuların başında tahvîlin hangi namaz vaktinde ve nerede gerçekleştiği meselesi gelmektedir.

2.1.1. Tahvîlin İkinci Namazında Olduğunu Bildiren Rivâyetler

Kıblenin tahvîliyle ilgili esas alınan rivâyetlerin en önemlisi, *Sahîh-i Buhârî*'de üç yerde ve üç farklı tarikle nakledilen Berâ b. Âzib (ö. 71/690 [?]) rivâyetidir: “Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine'ye ilk geldiğinde Ensâr'dan dedelerinin ya da dayılarının yanına inmişti. On altı veya on yedi ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldı. Kıblesinin Kâbe olmasını arzu ediyordu. Onun (Kâbe'ye doğru) kıldığı ilk namaz ikinci namazı oldu. Onunla birlikte namaz kılan cemaatten birisi çıkıp, rükûya varmış oldukları halde bir mescit halkının yanına uğradı. Onlara, 'Allah adına şahitlik ederim ki, ben, Rasûlullâh (s.a.v.) ile Mekke'ye doğru namaz kıldım' dedi. Bunun üzerine onlar, oldukları hal üzere Kâbe'ye döndüler. Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılması, Yahudilerin

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 3/156; Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Beğavî)*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 1/174.

¹⁸ Müslim, “Mesâcid”, 12; Muhammed İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzî)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Daru'l-Fikr, 1398/1978), 299; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/550; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/241; İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/184, 194; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

¹⁹ Kıblenin tahvîli konusuna yer veren hadîs ve siyer kaynaklarının hangileri olduğu hakkında bk. Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/370.

ve Ehl-i Kitab'ın hoşlarına gidiyordu. (Namazda) yüzünü Kâbe'ye doğru çevirince bundan hoşlanmadılar.”²⁰

Buhârî'nin (ö. 256/870) naklettiği bu rivâyet, her şeyden önce tahvîl emrinin ikinci namazından önceki bir vakitte ama bir namaz esnasında nâzil olmadığını bildirmektedir. Yine tahvîl emrinden sonra Hz. Peygamber'in ilk kıldırıldığı namazın ikinci olduğu ve bunu da kendi mescidinde yani Mescid-i Nebevî'de kıldırıldığı anlaşılmaktadır.

Buhârî'deki bu rivâyet, diğer muteber hadîs kaynaklarında da Berâ b. Âzib kaynaklı olarak farklı tarîkleriyle ve konumuz açısından önemli lafız farklılılarıyla geçmektedir. Örneğin Tirmizî'deki (ö. 279/892) rivâyette “tahvîlden sonra Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namazın ikinci namazı olduğu” ibaresi yer almamaktadır. Buradaki rivâyette “Hz. Peygamber'le birlikte ikinci namazı kılan bir kimsenin oradan ayrıldıktan sonra ensardan bir topluluğa Beyt-i Makdis'e doğru ikinci namazı kıldıkları bir esnada uğradığı, onlara Hz. Peygamber'le birlikte Kâbe'ye doğru namaz kıldığını bildirmesi üzerine de onların rükûda oldukları halde Kâbe'ye döndükleri”²¹ anlatılmaktadır.

Berâ b. Âzib hadîsinin *Sahîh-i Müslim*'deki tarîkinde olay daha muhtasar bir şekilde şöyle anlatılmaktadır: ‘Kiblenin Kâbe'ye tahvîl olduğunu bildiren Bakara Sûresi'nin 144. âyeti nâzil olduktan sonra Hz. Peygamber'in Kâbe'ye yönelerek namaz kıldığı; onunla birlikte namaz kılan cemaatten bir ensârînin namaz kılan bir topluluğa uğradığı, olayı onlara söylediğinde hemen Kâbe'ye doğru yöneldikleri’ bildirilmektedir.²² Müslim'deki (ö. 261/875) bu rivâyette ‘Hz. Peygamber'in kıldığı ilk namazın ikinci namazı ya da başka bir namaz olduğuna’ dair herhangi bir bilgi geçmemektedir. Nesâî (ö. 303/915) ise her iki *Sünen*'inde Müslim'deki rivâyetlerin aynısını nakletmektedir.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İmân", 30; "Salât" 31; "Tefsîru'l-Kur'ân (Bakara)" 12; "Ahbâru'l-âhâd", 1. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid ve Diğerleri (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 7/343 (No: 36610). Aslına bu rivâyetin Hz. Peygamber'in hicretini anlatan uzunca bir rivâyetin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâb el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 7/343 (No. 36610).

²¹ Ebû İsmâîl Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Salât", 255.

²² Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Mesâcid", 11.

Buradaki rivâyetlerde de tahvîlin mekânı ve hangi vaktin namazı olduğu bilgisi yer almamaktadır.²³

Burada zikredilen hadîs kaynaklarından önce telif edilen kitaplardan İmam Malik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ında bu konuyla ilgili bir rivâyet bulunmaması dikkat çekicidir. Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned'*indeki Berâ b. Âzib hadîsinde herhangi bir namaz vakti, mescit ya da şahıs belirtilmeden sadece "Bir topluluğun Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılarken kıblenin tahvîlini duyunca namazdayken derhal Kâbe'ye yöneldikleri"²⁴ bilgisi nakledilmektedir.

İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef'*inde, Berâ hadîsine iki yerde yer verilmektedir. Bunlardan ilki yukarıdaki Müslim tarîkinin de kaynağı olan rivâyettir.²⁵ Diğeri ise Hz. Peygamber'in hicret yolculuğunu başından itibaren anlatan ve burada kıblenin tahvîliyle ilgili hususu da zikreden uzun bir rivâyettir. İbn Ebî Şeybe'deki bu rivâyette Berâ b. Âzib, kıblenin mezkûr âyetle tahvîlinden sonra şu ilave bilgileri nakletmektedir: "Hz. Peygamber'le birlikte bir adam da namaz kılmıştı. Sonra bu adam namaz kıldıktan sonra çıktı ve yolda ensardan Beyt-i Makdis'e doğru ikinci namazı kılan rükûdaki bir topluluğa rast geldi ve onlara Hz. Peygamber'le namaz kıldığını ve onun Kâbe'ye yöneltildiğini söyledi..."²⁶ Görüldüğü üzere bu rivâyette de tahvîlin nerede ve nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru namaz kıldırmasından sonra bir kısım sahâbenin yaşadığı süreç anlatılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned'*indeki Berâ hadîsinde de "Hz. Peygamber'le birlikte ikinci namazı kılan bir kimsenin, Beyt-i Makdis'e doğru ikinci namazı kılan ensardan bir topluluğa rükûdalarken rastladığı ve onlara, kendisinin Hz. Peygamber'le birlikte namaz kıldığını ve onun kible olarak Kâbe'ye döndürüldüğünü haber verdiği..."²⁷ nakledilmektedir.

Buna göre Berâ b. Âzib'den gelen kıblenin tahvîliyle ilgili hadîs başta Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî gibi *Kütüb-i Sitte'*nin önemli eserlerinde ve bunlardan daha önce

²³ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi es-Sünenü's-Suğrâ* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012) "Kible", 1 (No: 754); "Salât", 22 (No: 499); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abulmun'im Şelebî (Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1421/2001), 10/16 (No: 10933).

²⁴ Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud b el-Cârûd el-Fârisî et-Tayâlisî, *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 2/91 (No: 755).

²⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/294 (No: 3371).

²⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/343 (No: 36610).

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/635 (No: 18707).

telif edilen meşhur hadîs kaynaklarında geçmektedir. Ancak bu hadîsin Buhârî'deki tarîkinde geçen "Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namazın ikinci namazı olduğu bilgisi, diğer hadîs kaynaklarındaki tarîklerinde geçmemektedir. Buhârî, bu konuda infirâd etmektedir.²⁸

2.1.2. Tahvîlin Sabah Namazında Olduğunu Bildiren Rivâyetler

Tahvîlin zamanı ve mekânıyla ilgili olarak mezkûr Berâ rivâyetinden başka meşhur olan ikinci rivâyet Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/693) gelen şu hadîstir: "Kubâ'da, insanlar sabah namazını kılarlarken birisi gelip: 'Rasûlullah'a (s.a.v.) bu gece bir âyet nâzil oldu ve Kâbe'ye dönmesi emredildi, siz de kible olarak oraya dönünüz' dedi. O anda Şam'a doğru namaz kılan cemaat hemen Kâbe'ye doğru döndüler."²⁹ Şârihlere göre buradaki tahvîl âyetinin "gece" indiğinin söylenmesi, bir önceki günü ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Yoksa hakiki manasındaki gece değildir.³⁰ Nitekim aynı rivâyetin Ahmed b. Hanbel'deki tarîkinde "gece" ifadesi olmadan sadece "Kur'ân nâzil oldu" ifadesi bulunmaktadır.³¹

Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) gelen rivâyette ise, yukarıda geçen sabah namazındaki olay şu şekilde anlatılmaktadır: "Hz. Peygamber (s.a.v.) Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılıyordu. *"(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir."* âyeti nâzil olunca Selimeoğulları'dan bir adam uğradı, cemaat sabah namazında birinci rekâtı kılmıştı, (ikinci rekatta) rukuya varmışlardı. 'Dikkat edin! Kible, (Kabe'ye) çevrilmiştir' diye seslendi. Onlar da oldukları hal üzere kible tarafına döndüler."³² Rivâyetin bu tarîkinde "sabah namazı" ibaresi geçmesine rağmen diğer tarîklerinde hangi namaz olduğu belirtilmemekte ve sadece dört rekâtlı bir namaz olduğu zikredilmektedir.

İbn Huzeyme (ö. 311/924) de, Enes b. Mâlik'ten naklettiği bu hadîsin bir tarîkinde şöyle bir nakilde bulunmaktadır: Tahvîl âyetinin nüzulünden sonra Selimeoğulları'ndan bir kimse sabah namazında rükûda oldukları bir esnada onlara

²⁸ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999), 1/452.

²⁹ İmam Mâlik, "Kible", 6; Buhârî, "Salât", 32; "Ahbâru'l-âhâd", 1; Müslim, "Mesâcid", 13,14.

³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/506.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10/158 (No: 5934. Ayrıca 4794, 5827).

³² Müslim, "Mesâcid", 15; Ebû Dâvud, "Salât", 205; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/429 (No: 14034).

gelerek, “Dikkat edin! Kible Kâbe’ye tahvîl olmuştur” diye seslenmiştir. Onlar da rükûda iken o tarafa dönmüşlerdir.³³

2.1.3. Tahvîlin Öğle Namazında Olduğunu Bildiren Rivâyetler

Bezzâr (ö. 292/905), Taberî (ö. 310/923) ve İbn Huzeyme’nin Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) naklettikleri başka bir hadîste ise Hz. Peygamber’in Medine’de öğle namazını kılarken Kâbe’ye döndüğü bilgisi bulunmaktadır.³⁴ Taberî’deki rivâyette Enes şöyle demektedir: “Rasûlullâh (s.a.v) dokuz ya da on ay Beyt-i Makdis’e doğru namaz kılmıştı. O bir gün öğle namazını kılarken iki rekatını Beyt-i Makdis’e doğru kıldı sonra yüzünü Kâbe’ye döndü.”³⁵ İbn Huzeyme’nin ve diğerlerinin de naklettiği bu rivâyete göre Hz. Peygamber öğle namazını kılarken yarısında tahvîl emrinin nâzil olduğu ve namazın geri kalanını Kâbe’ye doğru kıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Heysemî, (ö. 807/1405) tahvîlin öğle namazında gerçekleştiğini bildiren bu rivâyeti, âlimlerin zayıf gördüğünü belirterek sahîh kabul etmemektedir.³⁶ Ayrıca bu rivâyetteki “Beyt-i Makdis’e doğru dokuz veya on ay kadar yöneldi” şeklindeki bilgi de, diğer sahîh rivâyetlerdeki bilgiler ile çelişmektedir ve doğru değildir. Aynı şekilde bu rivâyet, Hz. Peygamber’in tek başına namaz kılarken Kâbe’ye döndüğü şeklindeki bir anlamaya da müsaittir ki bu başka hiç bir rivâyette bulunmamaktadır.³⁷ Nitekim Taberî kendisi de *Tarih*’inde kıblenin tahvili konusunda bu rivâyete itibar etmemektedir.³⁸ Dolayısıyla bu rivâyetin senedi her ne kadar sahîh olsa da, sahîh rivâyetlerle teâruz etmesi, muhtevası ve verdiği bilgiler açısından makbul görülmemektedir.

Tahvîlin öğle vaktinde ama namazın dışında gerçekleştiğini bildiren başka bir rivâyet daha bulunmaktadır. Kıblenin tahviliyle ilgili rivâyetleri bir araya toplayıp değerlendiren Heysemî (ö. 807/1405), sahâbî Ebû Sa’îd b. el-Muallâ’dan (ö.74/694) Nesâî, Bezzâr ve Taberânî’nin (ö. 360/971) naklettiği bir rivâyete³⁹ yer vermektedir. Bu rivâyette “Hz. Peygamber’in kıblenin Kâbe’ye tahvîlini kendi mescidinde minberden bir hutbeyle ashâbına duyurduktan sonra minberden inip öğle namazını kıldırması”

³³ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/223 (No: 430).

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/429-430 (Muhakkıkın 2. dipnottaki notu).

³⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/135 (No: 2155); Ayrıca bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/254 (No. 434).

³⁶ Ebu’l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebi Bekr el-Heysemî, *Mecmeu’z-zevâid ve menbeu’l-fevâid*, thk. Husâmuddîn el-Kudsî (Kâhire: Mektebetü’l-Kudsî, 1414/1994), 2/13 (No: 1970).

³⁷ Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/155 Muhakkık Ahmed Muhammed Şâkir’in dipnottaki değerlendirmesi.

³⁸ Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* (Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1387), 2/415-416.

³⁹ Rivâyetin sened ve metin değerlendirmesi için bk. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Cekenî eş-Şinkîtî, *Şurûku envâri’l-mineni’l-kübrâ’l-ilâhiyye bi keşfi esrâri’s-Süneni’s-Suğrâ’n-Nesâiyye* (Matâbiu’l-Humaydî, 1425), 5/1539-1540.

nakledilmektedir.⁴⁰ Nesâî'de geçtiği şekliyle bu rivâyet şöyledir: “Biz Rasûlullah (s.a.v.) devrinde erkenden pazara gittiğimizde mescide de uğrar namaz kılardık. Bir gün yine uğradığımızda Rasûlullah (s.a.v.) minberde oturuyordu. Ben: ‘Önemli bir hâdise olmuş’ dedim oturdum. O sırada Rasûlullah (s.a.v.), ‘Doğrusu Biz senin yüzünün semâya doğru çevrilip durduğunu görüyoruz...’ âyetini okudu. Âyeti bitirince yanımdaki arkadaşşıma, “Rasûlullah (s.a.v.) minberden inmeden önce gel iki rekat namaz kılalım da (Kâbe’ye doğru) ilk namaz kılanlar biz olalım” dedim. Arka arkaya geçtik ve namaz kıldık. Sonra Rasûlullah (s.a.v.) minberden indi ve insanlara öğle namazını kıldırdı.”⁴¹

Nesâî ve bazı hadîs kaynaklarında geçen bu rivâyete göre tahvîl âyetinin öğle namazından önce nâzil olduğu, Hz. Peygamber’in bunu tebliğ ettikten sonra Kâbe’ye yönelerek ilk kıldırdığı namazın öğle namazı olduğu bildirilmektedir. Buna benzer bir rivâyet de İbn Merdûye’nin (ö. 410/1020) Abdullah b. Ömer’den naklettiği “Hz. Peygamber’in Kâbe’ye karşı kıldığı ilk namaz öğle namazıdır. Öğle namazı orta namaz(es-salâtü’l-vustâ)dır.” şeklindeki rivâyettir. Ancak İbn Kesîr (ö. 774/1373) bu rivâyeti naklettikten sonra bunu şâz olarak değerlendirerek kabul etmemektedir. O, bu konuda meşhur olanın *ikinci namazı* olduğunu belirtmektedir.⁴² İbn Kesîr’in tahvîlin namazın dışında gerçekleştiğini ve Hz. Peygamber’in Kâbe’ye doğru ilk kıldığı namazın kendi mescidinde kıldırdığı ikinci namazı olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda o, Buhârî’deki Berâ b. Âzib rivâyeti bu konuda esas kabul etmiş olmaktadır.

Buraya kadar hadîs kaynaklarındaki sıralanan rivâyetlerden kıblenin tahvîlinin zamanı, mekânı, mescidi ve Hz. Peygamber’in durumuyla ilgisi bakımından en kapsamlı sahîh bilginin Buhârî’deki Berâ b. Âzib rivâyetinde geçtiği görülmektedir. Diğer hadîs kaynaklarındaki ilgili rivâyetlerden bazıları ya kılınan namaz vaktiyle ilgili bir bilgi içermemekte ya da öğle, ikinci ve sabah namazlarından bahsederek sahîh rivâyetlerle çelişmektedir. Zira yukarıda zikredilen İbn Ömer ve Enes kaynaklı gelen sabah namazındaki olayın, kıblenin Kâbe’ye çevrilmesinin emredildiği günün ertesinde Kubâ mescidinde gerçekleştiği kesin bir bilgi olarak nakledilmektedir.⁴³ Dolayısıyla hadîs kaynaklarına göre burada tahvîlin gerçekleştiği vakit olarak öğle veya ikinci namazı üzerinde durmak gerekmektedir.

⁴⁰ Heysemî, *Mecmeu’z-zevâid*, 2/12-13 (No: 1968).

⁴¹ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/17 (No: 10937).

⁴² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 1/460.

⁴³ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.), 1/246.

Nitekim İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve Taberânî'nin naklettiği, Hz. Peygamber'e ilk biat eden hanım sahâbîlerden biri olan Tüveyle⁴⁴ bt. Eslem'den gelen şu rivâyet, Buhârî'deki Berâ hadîsini de açıklar mahiyettedir: "Biz, Benî Hârise'deki yerimizde namaz kılıyorduk. Abbâd b. Bişr b. el-Kayzî geldi ve: 'Rasûlullâh kible olarak Beyt-i Harâm'a yahut Kâbe'ye döndü' dedi. Bunun üzerine erkekler kadınların yerine; kadınlar da erkeklerin yerine geçtiler. Sonra kalan iki rekâtı Kâbe yönüne doğru kıldılar."⁴⁵ Aynı rivâyeti İbn Kesîr de "Öğle ya da ikindi namazını kılarken ilk iki rekâtı Beyt-i Makdis'e doğru kılmışlardı..." şeklindeki bir ilaveyle nakletmektedir.⁴⁶ Heysemî, Taberânî'deki bu Tüveyle hadîsinin yukarıdaki "öğle ya da ikindi" şeklindeki tarîkinin zayıf olduğunu,⁴⁷ bunun sahîh tarîkinde bir namaz vakti belirtilmediğini tespit etmektedir.⁴⁸ İbn Ebû Dâvûd'un (ö. 316/929) Umâra b. Ruveybe'den naklettiği "Biz Hz. Peygamber'le birlikte gündüz namazlarından birini (öğle ya da ikindi) kıldığımız esnada kible değiştirildi. O döndü biz de onunla birlikte son iki rekatta döndük" şeklindeki rivâyet, "çok zayıf" olduğundan bu konuda dikkate alınmamaktadır.⁴⁹ Ancak bu konuda hem siyer hem de hadîs kaynaklarında geçen Umâra b. Evs'ten gelen sahîh bir rivâyette, namaz esnasındayken dönme olayının Hz. Peygamber'le ve mescidiyle bir ilgisinin bulunmadığı şöyle anlatılmaktadır: "Biz, Beyt-i Makdis'e doğru gündüz namazlarından (öğle ya da ikindi) birini kılıyorduk. Namazın bir kısmını kılmıştık ki kapıda biri dikildi ve 'Namaz Kâbe'ye döndürüldü' diye bağırdı. Bunun üzerine imamımız, erkekler, kadınlar ve çocuklar Kâbe'ye döndüler."⁵⁰

İlgili rivâyetlerden anlaşılan bir diğer husus, kiblenin çevrildiği haberinin etraftaki mescitlere duyurulmasına ayrı bir önem verildiğidir. Hatta İbn Ebî Şeybe'deki (ö. 235/849) şu rivâyette, kiblenin tahvîlini etraftaki mescitlere ve halka duyurmak için Hz. Peygamber'in bir kişiyi görevlendirdiği anlaşılmaktadır: "Enes b. Malik dedi ki:

⁴⁴ Bu hanım isminin Nüveyle ve Süveyle gibi farklı ifadeleri de bulunmaktadır. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/506; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2/14 (No: 1977).

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, thk. Es'ad Muhammed e-Tayyib (el-Memleketü'l-'Arabîyyetü's-Su'ûdiyye: Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 1/37 (No: 73); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 24/207 (No: 530).

⁴⁶ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999), 1/460. Bu dönmenin nasıl olabileceğiyle ilgili bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/507.

⁴⁷ İsnâdındaki İshâk b. İdrîs el-Esvârî'den dolayı zayıf kabul edilmektedir. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, 2/14-15 (No: 1978).

⁴⁸ Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2/14 (No: 1977).

⁴⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/187; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/295 (No: 3374); İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/382, ayrıca 1/243.

'Rasûlullâh'ın (s.a.v.) münâdisi (tellâl) geldi ve şöyle dedi: 'Kible Beyt-i Harâm'a çevrilmiştir.' Bunun üzerine iki rekâtı kıldırılmış olan imam döndü ve geri kalan iki rekâtı Kâbe'ye doğru kıldılar."⁵¹

Netice itibariyle hadîs kaynaklarındaki rivâyetlerde bile kıblenin Kâbe'ye çevrilmesi olayı açık bir şekilde anlatılmamaktadır. Hatta kimi rivâyetler birbiriyle çelişmektedir. Daha sonraki âlimler konuyu bu rivâyetler üzerinden değerlendirirken ya konuyu öylece bırakmış ya da bunlardan birini tercih etmek durumunda kalmıştır. Bu tercihlerinde rivâyetlerin sıhhat durumunu göz önünde bulundurmuşlardır. Mesela İbn Kesîr, konuyla ilgili rivâyetleri bir arada değerlendirdikten sonra: "Bu konuda meşhur olan, tahvîlden sonra Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru ilk kıldığı namaz ikinci namazıdır" diyerek tercihini belirtmektedir.⁵² Şevkânî (ö. 1250/1834) de tahvîlin ikinci namazında olduğunu bildiren rivâyetlerin daha sahîh olduğunu söylemektedir.⁵³ Buna göre kıblenin tahvîliyle ilgili âyet öğle namazı kılındıktan sonraki bir zamanda nâzil olmuş olmaktadır. Nitekim Aynî (ö. 855/1451), Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine yazdığı şerhinde İmam Şâfiî'nin İmam Mâlik'ten onun Yahyâ b. Sa'îd'den onun da Sa'îd b. el-Müseyyeb'den naklettiği bir hadîste, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kendi mescidinde öğle namazını kıldırdıktan sonra Mescid-i Harâm'a yönelmesi emrinin geldiği bilgisine yer vermektedir.⁵⁴

2.2. Kıblenin Tahvîliyle İlgili Siyer Kaynaklarındaki Rivâyetler

Kıblenin tahvîliyle ilgili siyer kaynaklarındaki rivâyetlere gelince, bu konuda daha sonraki siyer ve hatta tefsir kitaplarına kaynaklık yapması bakımından İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât*'ının en mukaddem kaynak olarak öne çıktığı görülmektedir. İbn Sa'd kitabında "Kıblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye Çevrilmesi"⁵⁵ şeklinde bir başlık oluşturarak ilgili rivâyetleri toplamıştır. Belirtmek gerekirse İbn Sa'd yukarıda zikredilen hadîs kaynaklarında geçen rivâyetlerin çoğuna yer vermektedir. Bunlara ilave

⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/294 (No: 3372).

⁵² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/460.

⁵³ Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylu'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*, thk. Isâmuddîn es-Sabâbitî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 2/195.

⁵⁴ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ebu'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısırî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 4/354. Ayrıca bk. Ebu Abdillâh Muhibbuddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hasen İbnu'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne fî târihi'l-Medîne*, thk. Huseyn Muhammed Alî Şükrî (Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 126.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/241.

olarak kiblenin tahviliyle ilgili hadîs kaynaklarında geçmeyen bazı rivâyetleri de nakletmektedir.

İbn Sa'd, hocası Vâkıdî'den (ö. 207/823) biri İbn Abbâs'a (ö. 68/687-88) diğeri tâbiûndan Osman b. Muhammed el-Ahnesî'ye (ö. 121-130h.) dayanan birleşik iki isnadın altında üç farklı rivâyeti peş peşe nakletmektedir.⁵⁶ Bu rivâyetlerin ilkinde, 'Hz. Peygamber'in hicretten sonra on altı ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığı, ancak kible olarak Kâbe'ye döndürülmek istediği, bunu Cibrîl'e söylediği, onun da rabbine dua etmesini önerdiği, sonunda Allah Teâlâ'nın tahvîl ayetini indirdiği ve Kâbe'ye döndürüldüğü' anlatılmaktadır. İkinci rivâyet, "ve yukâlû/yine denilir ki" şeklinde başlayan 'Rasûlullâh'ın kendi mescidinde öğle namazının ilk iki rekatını kıldırdıktan sonra Mescid-i Harâm'a yönelmesi emredilince hemen o tarafa doğru döndüğünü ve Müslümanların da onunla beraber döndüğünü' bildiren rivâyettir. Üçüncü rivâyet ise şudur: "Yine denilir ki (yukâlû), bilakis Rasûlullâh (s.a.v.) Benî Selime'de yaşayan Ümmü Bişr b. Berâ b. Ma'rûr'u⁵⁷ ziyarete gitmişti. Ümmü Bişr yemek hazırladı. Derken öğle vakti oldu. Rasûlullâh ashâbına iki rekat kıldırması ki Kâbe'ye yönelmesi emredildi. O da Kâbe'ye döndü. İşte bu mescit, Mescid-i Kibleteyn olarak adlandırıldı. Bu durum on yedinci ayın başında recebin yarısında pazartesi günü gerçekleşti. Ramazan orucu on sekizinci ayın başında şaban ayında farz kılındı. Muhammed b. Ömer (el-Vâkıdî) dedi ki 'Bu, bize göre doğru (es-sebt) olandır.'"⁵⁸ Bu üç rivâyetin akabinde İbn Sa'd, Berâ b. Âzib rivâyetinin başta *Sahîh-i Buhârî*'deki 'Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namaz, ikinci namazıydı' şeklindeki tarîki olmak üzere bütün tarîklerini de nakletmektedir.⁵⁹

Görüldüğü üzere İbn Sa'd, tahvîlin gerçekleştiği ilk namazın öğle veya ikinci namazı olduğunu, Hz. Peygamber'in durumunu ve mekânın Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Benî Selime olduğunu bildiren çelişkili rivâyetleri peş peşe nakletmektedir. İbn Sa'd'ın naklettiği ikinci rivâyette Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de öğle namazı kıldırıldığı esnada ikinci rekattan sonra tahvîl âyetinin nâzil olmasıyla derhal kiblesini

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/241-242.

⁵⁷ Ümmü Bişr, bazı kaynaklarda Berâ b. Ma'rûr'un hanımı olarak geçmektedir. (Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-esrâf*, thk. Süheyl ez-Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/246.) Bazı kaynaklarda ise Ümmü Mübeşşir olarak da zikredilmekte ve Berâ b. Ma'rûr'un kızı olduğu söylenmektedir. (Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Yahyâ İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 5/215.

⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/242.). Vakıdî'nin *el-Meğâzî*'sinde yaptığımız taramada kiblenin tahviliyle ilgili böyle bir rivâyete ifadeye rastlanmadı.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/243.

Kâbe'ye çevirdiği anlatılmaktadır. Birleşik isnadlı üçüncü rivâyetinde İbn Sa'd, ikinci rivâyetten farklı olarak tahvîlin, Selimeoğulları mescidinde Hz. Peygamber'in öğle namazı kıldırıldığı esnada gerçekleştiğini nakletmektedir. Bu rivâyeti İbn Sa'd, hocası Vakıdî'nin bu konudaki tercih ettiği rivâyet ve görüşü olarak sunmaktadır.

Yine İbn Sa'd burada farklı bir rivâyete daha yer vermektedir. O, yukarıdaki rivâyetlerin akabinde sahâbî Umâra b. Evs'den 'kıblenin tahvîlinin gündüz namazlarından (öğle veya ikindi) birini kıldıkları esnada bir kimsenin mescidin kapısında dikilip kıblenin tahvîli haberini verdiğini ve imamın, cemaatten erkeklerin, kadınların ve çocukların hep birlikte Kâbe'ye yöneldiklerini' nakletmektedir.⁶⁰ Bu rivâyetteki ihtimalli bahsedilen namazın, Tüveyle rivâyetiyle birlikte değerlendirildiğinde, ikindi namazı olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

İbn Sa'd bu şekilde "Kıblenin Beyt-i Makdis'den Kâbe'ye Çevrilmesi Konusu" başlığı altında toplamda dokuz rivâyet zikretmektedir.⁶¹ Bu rivâyetlerin bir kısmı dediğimiz gibi hadîs kaynaklarında da nakledilen rivâyetlerdir. Ancak bunların arasından farklı ve diğerleriyle çelişeni, yukarıda tam metin olarak verilen Vâkıdî'den birleşik isnadlı ve 'yükâlû' diyerek naklettiği üçüncü rivâyettir. Bu rivâyette 'Hz. Peygamber'in Selimeoğullarını ziyaretinde öğle namazı kıldırıldığı esnada ikinci rekattan sonra tahvîl âyetinin nâzil olduğu ve ashâbıyla birlikte Kâbe'ye dönerek namazın geri kalanını tamamladığı' anlatılmaktadır. İşte tefsir,⁶² siyer,⁶³ tarih⁶⁴ ve hadîs şerhi⁶⁵ kaynaklarının çoğunda konunun izahında kullanılan bilgi, bu rivâyete dayanmaktadır. Dolayısıyla kıblenin tahvîlinin vakti, mekânı ve Hz. Peygamber'in durumuyla ilgili bilgi, çoğu kaynakta sadece bu rivâyete dayandırılmış ve meşhur edilmiştir. Mesela mukaddem tarih kaynaklarından biri olan Belâzûrî (ö. 279/892-93), konuyla ilgili başka rivâyetlere yer vermeksizin senedsiz olarak Hz. Peygamber'e Selimeoğulları mescidinde öğle namazını kıldığı esnada ikinci rekattan sonra kibleyi değiştirmesi emrinin geldiğini nakletmektedir.⁶⁶ Hatta o başka bir yerde "Kible, hicretin ikinci yılındaki şaban ayının

⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/243; 4/382.

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/241-243.

⁶² Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/202.

⁶³ Bk. Huseyn b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarбекrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi'n-nefis* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 1/368; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Maarrî İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi ahbari'l-beşer)* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/109.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 2/416.

⁶⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

⁶⁶ Belâzûrî, *Ensâbu'l-eshrâf*, 1/246.

ortasında Salı günü öğleyin Berâ b. Ma'rûr'un evinde Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmiştir... Bazıları sabah namazında çevrilmiştir dese de, doğru olanı öncekidir.”⁶⁷ demektedir. Belâzûrî'nin bu bilgiyi, kendisi kaynak göstermese de verdiği tarih, gün ve ay bilgileri dikkate alındığında İbn Sa'd'ın Vâkıdî'den naklettiği mezkûr rivâyetten aktardığı açıktır. Aynı şekilde muahhar siyer kaynaklarının çoğu da bu rivâyete dayanarak konuyu ele almakta ve anlatmaktadır.⁶⁸

İbn Sa'd'ın hocası Vâkıdî'den birleşik isnadla naklettiği söz konusu üç metnin hangisinin hangi tarîkten geldiğini tespit etmek güçtür. Ancak muahhar sayılan başka siyer ve tarih kaynaklarında, Hz. Peygamber'in Benî Selime mescidinde öğle namazı kıldırırken kıblenin değiştiğine dair rivâyetin Osmân b. Muhammed el-Ahnesî'den geldiği tespit edilmektedir.⁶⁹ Buna göre bu metnin senedinin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirilmesinde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır. Ricâl kaynakları Osmân b. Muhammed el-Ahnesî'nin vefat tarihinin kesin olarak bilinmediğini tespit etmektedir. Bu onun meşhur bir râvî olmadığını göstermektedir. Zehebî, el-Ahnesî'nin 121-130 hicrî tarihleri arasında vefat etmiş olması gerektiği söylemektedir.⁷⁰ Osman el-Ahnesî, rivâyet ettiği hadîsleri bir sahâbîden değil Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Ebû Sa'îd el-Makbûrî (ö. 100/718-19) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) gibi tâbiûnun büyüklerinden almaktadır.⁷¹ Kaynaklarda hangi sahâbîyle görüştüğü ve hadîs aldığıyla ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum onun tâbiûnun küçüklerinden olduğu⁷² ve bir sahâbî ile talebelik ilişkisinin olmadığı anlamına gelmektedir. Osman el-Ahnesî'nin cerh ve ta'dîline gelince, Yahya b. Ma'în, onun sika olduğunu söylerken; Ali b. el-Medîni Sa'îd b. el-Müseyyeb vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) 'münker hadîsler'⁷³ rivâyet ettiğini belirterek cerh etmektedir.⁷⁴ Yine Buhârî, el-Ahnesî'nin sika olduğunu söylerken

⁶⁷ Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşraf*, 1/271-272.

⁶⁸ Bk. Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/370; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi'n-nefis*, 1/368; Nûrudîn Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 3/47.

⁶⁹ Mesela bk. İbnu'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, 126; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/276, 3/47.

⁷⁰ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu meşâhîri ve'l-'alâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 3/462.

⁷¹ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*. (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 7/203 (No: 9683).

⁷² Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*, 10/566.

⁷³ “Za'îf râvinin kendisinden daha iyi durumda olan râviye aykırı bir şekilde rivâyet ettiği hadîstir.” Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 215.

⁷⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî (Haydarâbâd: 1952/1372'nin ofseti), t.y.), 6/166 (No: 910).

Nesâî, “Osmân, leyse bi-zâke'l-kaviyy”⁷⁵ diyerek cerh etmektedir. İbn Hıbbân (ö. 354/965) onu, sikalarla ilgili (*es-Sikât*) kitabına almakta fakat sadece üç tane sahîh hadîsi bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁶ Bu üç sahîh hadîsi arasında kıblenin tahvîliyle ilgili rivâyet yoktur. Netice itibariyle Osmân el-Ahnesî'nin güvenilirliği hakkında ihtilaf edilmekte ve rivâyetleri irsâlden dolayı zayıf kabul edilmektedir.⁷⁷ Nitekim İbn Sa'd'daki söz konusu rivâyet de mürsel ve hatta rivâyeti aldığı aradaki tâbiûnu zikretmediğinden munkatıdır. Dolayısıyla söz konusu rivâyetin zayıflığı katlanmaktadır. Bu rivâyeti el-Ahnesî'den nakleden senedteki ikinci isim, Abdullah b. Ca'fer ez-Zührî el-Mahremî (ö. 174/790)'dir. Bu şahıs çoğu ricâl âlimleri tarafından sika ve sadûk olarak ta'dîl edilmektedir.⁷⁸ Ancak İbn Hıbbân, Abdullah el-Mahremî'nin zayıf bir râvî olduğunu ve hadîslerinin alınamayacağını söylemektedir. Yine o, söz konusu tahvîl rivâyetinde olduğu gibi, el-Mahremî'nin Osmân el-Ahnesî'den yaptığı rivâyetlerin muteber olmadığını söylemektedir.⁷⁹ Bu rivâyetin üçüncü râvîsi Ömer b. Muhammed el-Vâkıdî'dir. İbn Sa'dın rivâyeti aldığı hocası olan el-Vâkıdî (ö. 207/823), neredeyse bütün ricâl âlimleri tarafından cerh edilmektedir. Örneğin Buhârî (ö. 256/870, onun hakkında metrûku'l-hadîs değerlendirmesinde bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Numeyr (ö. 234/849) ve İbnü'l-Mubârek (ö. 181/797) gibi hadisçiler, Vâkıdî'nin hadîslerini terk etmişlerdir. Ricâl âlimleri, onu, Zührî gibi râvîlerin rivâyet etmedikleri hadîsleri onlara nisbet etmekle, hadîsleri kalbetmekle ve hadîsleri değiştirmekle itham etmişlerdir. İbn Ma'în (ö. 233/848), Vâkıdî'nin hadîslerinin alınamayacağını (leyse bi şey'), zayıf bir râvî olduğunu, güvenilmez (leyse bi sika) olduğunu ve hadîsleri kalbettiğini söylemektedir.⁸⁰ Ahmed b. Hanbel onu, cerhin en ağır şekli olan kezzâb (yalancı) vasfıyla nitelerken; Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi

⁷⁵ Bu tabir bir cerh ifadesi olup “Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani *İ'tibâr* için alınır.” Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 173,174.

⁷⁶ Bk. Yûsuf b. Abdîrrahmân Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 19/488-489 (No: 3859); Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hind: Matbaatü Dâirati'l-Maârif, 1326), 7/152-153 (No: 301).

⁷⁷ Bk. Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*, 10/566.

⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/171-172 (No: 295).

⁷⁹ İbn Hıbbân, *es-Sikât*, 7/203 (No: 9683).

⁸⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebir.*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984), 4/107-108 (No: 1666).

âlimler ise onun hadîs uydurduğunu tespit etmektedir.⁸¹ Dolayısıyla Vâkıdî'nin rivâyetleri, ricâl âlimlerinin değerlendirmelerine göre makbul değildir.

Bu bilgiler ışığında İbn Sa'd'ın söz konusu rivâyet(ler)inin sahîh ve müstakil bir isnâdının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu birleşik isnâdın hem bazı râvîlerinin cerh edildiği hem de munkatî' bir isnâd olduğu açıktır. Ayrıca bu rivâyetin diğer siyer ve hadîs kaynaklarında da şahid ya da mütâbî'ine rastlanmamaktadır. Şu kadar ki, İbn Sa'd'ın Vâkıdî'ye dayandırdığı bu rivâyete benzer bir rivâyeti Beğavî (ö. 516/1122) tefsîrinde Mücâhid'e (ö. 103/721) nispet etmektedir. Ancak kitabın muhakkıkı bu rivâyetin de zayıf olduğunu tespit ettikten sonra her iki rivâyetin senedsiz, zayıf ve mürsel olduğu gibi aynı zamanda Vâkıdî'nin de 'metrûku'l-hadîs'⁸² olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Nitekim hadîs hafızı ve tarihçi İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245), İbn Sa'd'ın Vâkıdî'ye atfen verdiği 'tahvîlin Hz. Peygamber'in Selimeoğullarını ziyareti esnasında öğle namazını kıldırırken gerçekleştiğine' dair rivâyeti nakletmektedir. Akabinde, Sa'îd b. el-Müseyyeb'in "Bize göre doğru olan (es-sâbitü indenâ)" diyerek bildirdiği 'kıblenin Kâbe'ye tahvîlinin Mescid-i Nebevî'de⁸⁴ ve öğleyn gerçekleşmiş olduğuna'⁸⁵ dair rivâyeti vermektedir.⁸⁶ Böyle yapmakla İbnü'n-Neccâr, sanki ikinci rivâyetin daha muteber olduğunu dikkatlere sunmaktadır.

Öte yandan İbn Sa'd'dan önceki ilk siyer kaynaklarında, örneğin İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîre*'sinde, ilk kibleyle alakalı başlarda zikrettiğimiz Berâ b. Ma'rûr rivâyetine⁸⁷ yer verilmesine rağmen, kıblenin tahvîlinin vaktiyle, mescidiyle ve diğer meselelerle ilgili herhangi bir rivâyetin bulunmaması da ilginçtir. Yine İbn Sa'd'ın, "bize göre en sağlam (es-sebtü (bazı kaynaklarda el-esbetü) indenâ) budur" dediğini söyleyerek kaynak gösterdiği Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *el-Meğâzî*'sinin elimizdeki nüshasında da bu rivâyete rastlanmamaktadır. Vâkıdî'nin bu rivâyeti ve görüşü, sadece

⁸¹ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebdullâh el-Kâdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 3/87 (No: 3137).

⁸² "Metrûk, ittiham bi'l-kizb, fisk, kesretü'l-galat, fartu'l-gaflet gibi ağır bir kusurla tenkid edilen ravinin tek başına rivayet ettiği hadistir." Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 187-188.

⁸³ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1/178 (99. dipnot).

⁸⁴ İbnü'n-Neccâr'daki rivâyette "el-mescid" denilmektedir. Dolayısıyla rivâyetlerdeki "el-mescid", Mescid-i Nebevî olmaktadır. Ancak Semhûdî, aynı bilgiyi verdikten sonra "el-mescid" yerine "mescidü'l-kibleteyn" yazmaktadır ki, bunun hata olduğunu düşünmekteyiz.

⁸⁵ Burada kastedilenin 'Hz. Peygamber öğle namazını kıldırıdıktan sonra' demek olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, 4/354.

⁸⁶ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, 126.

⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/439.

İbn Sa'd kanalıyla bilinmektedir.⁸⁸ Dolayısıyla müstakil isnâdı bulunmayan bu rivâyetlerin ne İbn Sa'd'dan daha önceki bir kaynağı ne de başka bir rivâyet edeni bulunmaktadır.

İbn Sa'd'ın naklettiği söz konusu rivâyete, o döneme yakın telif edilmiş diğer mukaddem siyer kaynaklarında da rastlanmamaktadır. Örneğin hadîşçiliği yanında bir siyer müellifi de olan İbn Hibbân (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinde İbn Sa'd'daki mezkûr rivâyetlere yer vermemektedir. O, "Kible, Kâbe'ye şabanın ortasında salı günü öğleyin çevrildi" bilgisini verdikten sonra sadece, Hz. Peygamber'le namaz kıldıktan sonra ensardan birinin kavmine giderek kiblenin tahvîl edildiğini bildirdiğini, onların da rükudalarken derhal Kâbe'ye döndüklerini anlatmaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla hadîs ve siyer bilgilerini birlikte değerlendiren İbn Hibbân, ihtilaflı ve zayıf rivâyetleri görmezden gelerek olayı anlatmakta ancak meselenin detaylarını karanlıkta bırakmaktadır. Aynı şekilde o dönemin siyer ve hadîs müellifi el-Kayrevânî (ö. 386/996) de kiblenin öğle namazında tahvîl olduğunu belirtmekle yetinmekte, başka bir bilgiye yer vermemektedir.⁹⁰ Yine Belâzûrî (ö. 279/892-93), hadîs kaynaklarındaki ikinci namazı bilgisini hiç görmemiş gibi davranmakta ve isnadsız, kaynaksız bir bilgi olarak tahvîlin öğle namazında Berâ b. Ma'rûr'un evinde gerçekleştiğini bildirmektedir.⁹¹

Muahhar siyer kaynaklarında da olayın ele alınışının ya İbn Sa'd gibi bütün rivâyetleri sıralamak ya da bir rivâyeti tercih edip diğerlerini nakletmemek şeklinde olduğu görülmektedir. Tercih edilen de genellikle Hz. Peygamber'in Selimeoğulları'nı ziyaretinde öğle namazını kıldırırken tahvîlin gerçekleştiğini bildiren rivâyet olmaktadır. Örneğin bu konunun bütün yönleriyle ele alan rivâyetleri bir araya toplayan Semhûdî (ö. 911/1505), hadîs, siyer ve tefsir kaynaklarında geçen rivâyetleri nakletmekte ancak kendisi bir tercihte bulunmamaktadır.⁹² O, bu mezkûr rivâyetlerden başka Hz. Peygamber'in Uhud civarına doğru sahrada gezintiye çıktığını, Cebrail'den kiblenin Kâbe'ye döndürülmesini istediğini ve bunun üzerine öğleden önce kiblenin

⁸⁸ Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*, thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1414/1993), 1/268.

⁸⁹ Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, thk. es-Seyyid Aziz Bek ve Diğerleri (Beyrût: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 1417), 1/157.

⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî, *Kitâbu'l-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-meğâzi ve't-târih*, thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân - Osmân Bittîh (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 271.

⁹¹ Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/271.

⁹² Bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/275-278.

değiştirildiğini bildiren âyetin nâzil olduğuna dair farklı bir rivâyet daha nakletmektedir.⁹³ Ayrıca Semhûdî, İbn Zebâle (ö. 199/814'ten sonra) ve Râfî' b. Hadîc'e (ö. 73/692) dayandırdığı iki farklı haberde kıblenin tahvîlinin Hz. Peygamber'in kendi mescidindeyken öğle namazını kıldırıldığı esnada ikinci rekattan sonra gerçekleştiği bilgisini vermektedir.⁹⁴ O, yine İbn Zebâle'den daha sonra kıblenin tahvîli haberinin Benî Selime'deki mescitte öğle namazı kılan kimselere ulaştırıldığı ve onlarında namazlarının ortasında Kâbe'ye döndükleri için burasının Mescidi-i Kibeleteyn olarak adlandırıldığını nakletmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla bu rivâyete göre İbn Sa'd'ın Vâkîdî'den naklettiği tahvîlin bu mescitte Hz. Peygamber'in namaz kıldırıldığı esnada gerçekleştiğini bildiren rivâyet, bu rivâyetlerle de çelişmektedir. İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) ise mescid belirtmeksizin tahvîlin öğle namazı esnasında gerçekleştiğini ve sonra ikinci namazında önce Benî Harise'ye haber verilerek olayın duyurulduğunu söyleyerek rivâyetleri telif etmektedir.⁹⁶ Sâlihî (ö. 942/1536), tahvîle ilgili rivâyetleri telif ederken, İbn Sa'd'ın naklettiği söz konusu rivâyeti esas almaktadır. Orada namaz kılan Abbâd b. Bısr'ın daha sonra ikinci namazında Benî Hârise'ye Beni Abdi'l-Eşhel'e ve Kubâ'ya giderek durumu haber verdiğini söyleyerek, diğer rivâyetleri açıklamaktadır.⁹⁷

Binâenaleyh siyer kaynaklarının çoğunda tahvîlin, Hz. Peygamber'in ya kendi mescidinde ya da Selimeoğulları mescidinde öğle namazını kıldırıldığı esnada ikinci rekattan sonra âyetin nâzil olmasıyla derhal Kâbe'ye dönmesi şeklinde gerçekleştiği anlatıldığı görülmektedir. Dolayısıyla siyer kaynaklarında 'öğle namazı esnasında Hz. Peygamber'in Kâbe'ye döndüğü' bilgisi ortak noktadır; ama bu olayın hangi mescitte gerçekleştiği bilgisinde bir ortaklık yoktur. Oysa siyer kaynaklarının çoğundaki bu bilgilere hiçbir hadîs kaynağında rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kıblenin hangi mescitte ve hangi namaz vaktinde tahvîl olduğuna dair hadîs kaynaklarındaki rivâyetler ile siyer ve tarih kaynaklarındaki bu bilgilerin çeliştikleri görülmektedir. Kaldı ki muhaddislere göre kıblenin Kâbe'ye tahvîlinin Hz. Peygamber'in öğle namazı kıldırıldığı esnada gerçekleştiğine dair rivâyetler muteber değildir.⁹⁸ Zira 'Hz. Peygamber'in kendi mescidinde ya da Selimeoğulları mescidinde öğle namazı kıldırırken tahvîlin

⁹³ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/277.

⁹⁴ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/275-276.

⁹⁵ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/277.

⁹⁶ İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/275.

⁹⁷ Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/370-371.

⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

gerçekleştiğine' dair rivâyetler, cerh edilen râvîler tarafından birleşik bir isnâdla ve "yükâlû/denilir ki" şeklinde temrîz sigasıyla nakledilmektedir.⁹⁹

3. Rivâyetlerin Bütüncül Değerlendirmesi

Kıblenin Kâbe'ye çevrilmesiyle ilgili hadîs ve siyer kaynaklarında bulunan ortak rivâyet, Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namazın Mescid-i Nebi'deki ikinci namazı olduğu şeklindedir. Buhârî ve Tirmizî'de geçen rivâyetlerde hem Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namazın hem de diğer mescittekilere haber veren kişinin Hz. Peygamber'le kıldığını söylediği namazın ikinci namazı olduğu kayıtlıdır. O kimseler de ikinci namazını kıldıkları esnada bu haberi alınca hemen namazının ortasında Kâbe'ye dönmüşlerdir.¹⁰⁰ Buradaki haber veren kişinin, Hz. Peygamber tarafından görevlendirildiği anlaşılan¹⁰¹ Abbâd b. Bişr veya Nehîk olduğu tespit edilmektedir. Berâ b. Âzib'den nakledilen bu rivâyetin dışında Nesâî'nin naklettiği zayıf bir rivâyet olan Ebû Sa'îd b. el-Muallâ rivâyetine göre ise Kâbe'ye doğru kılınan ilk namaz, Mescid-i Nebi'deki öğle namazıdır; ancak tahvîl, namaz esnasında olmamıştır. Hadîs kaynaklarında bu iki bilginin dışında kıblenin tahvîlindeki mekân, şahıs, keyfiyet ve ilk namaz hakkında başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Diğer Medine mescitlerindeki¹⁰² ikinci namazı ve Kubâ'daki sabah namazıyla ilgili rivâyetler, kıblenin değiştiği haberinin buralara ulaşma hızıyla ilgilidir. Tahvîlin keyfiyetiyle ilgili olarak hadîs kaynaklarında Hz. Peygamber'in kıblesini namazın ortasında değiştirilmesi olayı hiçbir şekilde geçmemektedir. Buna göre hadîs kaynaklarındaki sahîh rivâyetlere göre kıblenin değişmesi, tahvîl âyetinin namazın dışındaki bir zamanda nâzil olmasıyla gerçekleşmiş, Hz. Peygamber kendi mescidinde ilk olarak Kâbe'ye doğru ikinci namazını kıldırmıştır. Daha sonra civardaki mescitlere olay haber verilmiştir.¹⁰³ Daha zayıf rivâyetlere göre ise öğle namazını kıldırmıştır.

Ancak bu ortak rivâyetlerin dışında siyer kaynaklarında bunlarla çelişen rivâyetler de bulunmaktadır. Zaten tahvîlle ilgili konulardaki ihtilafa da hadîs usulü bakımından zayıf olan bu rivâyetler sebep olmaktadır. Özellikle en mukaddem kaynak olarak İbn Sa'd'ın Hz. Peygamber'in Benî Selime mescidinde öğle namazı kıldırıldığı

⁹⁹ Bk. Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1/178 (99. dipnot, Muhakkıkın değerlendirilmesi).

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/97, 310; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹⁰¹ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/294 (No: 3372).

¹⁰² Aynî, Hz. Peygamber zamanında Bilal-i Habeşî'nin okuduğu ezanla namaz kılınan dokuz mescidin adlarını sıralamaktadır. Bk. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹⁰³ Bk. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/245-246.

esnada tahvîlin gerçekleştiğini bildiren birleşik isnadlı rivâyeti, diğer rivâyetler daha sahîh ve sağlam olmasına rağmen yaygınlık kazanmıştır. Nitekim muahhar siyer kaynaklarında¹⁰⁴ ve günümüz akademik çalışmalarında¹⁰⁵ da bu rivâyetin aktardığı bilgi yegâne ve hatta en doğru bilgi olarak ele alınmaktadır. Bunda, olayın olağanüstü bir tarzda anlatılmasının etkisi düşünülebilir.

Oysa rivâyet ilimlerinde öne çıkan âlimler, Kâbe'ye doğru kılınan ilk namazın ikinci namazı olduğu bilgisini daha sahîh ve makbul görmektedir. Örneğin İbn Kesîr, *Sahîh-i Buhârî* başta olmak üzere mukaddem hadîs ve siyer kaynaklarında nakledilen Berâ b. Âzib rivâyetini esas alarak kiblenin tahvîlinin iki namaz (öğleyle ikinci) arasında gerçekleştiğini ve Hz. Peygamber'in Kâbe'ye yönelerek ilk olarak ikinci namazını kıldı(rdı)ğını ifade etmektedir.¹⁰⁶ Aynî (ö. 855/1451) de Hz. Peygamber'in Kâbe'ye karşı kıldığı ilk namazın ikinci olduğunu tercih edip savunmaktadır.¹⁰⁷

Kiblenin Kâbe'ye çevrilmesi gerçekleşmesinden sonra kılınan ilk namazın ikinci namazı olduğunu savunanların delilleri, rivâyet usulü açısından daha sağlam ve sahîhtir. Her şeyden önce öğle ya da sabah namazı olduğunu bildiren rivâyetlerin sened bakımından zayıf olduğunu, Kâbe'ye doğru kılınan ilk namazın Mescid-i Nebevî'deki ikinci namazı olduğunu bildiren Berâ b. Âzib rivâyetinin daha sağlam ve sahîh olduğu açıktır. Nitekim Kurtubî (ö. 671/1273), tahvîl âyetinin ve dolayısıyla emrinin Hz. Peygamber'e namaz dışındayken geldiği hususunda âlimlerin çoğunun görüş birliğinde olduğunu tespit etmektedir.¹⁰⁸

Öte yandan tahvîlin öğleden sonra ve Mescid-i Nebevî'de gerçekleştiğini savunanlar, şayet tahvîlin iddia edildiği gibi öğle namazı esnasında olmuş olsaydı, Kubâ köyüne ikinci ya da akşam namazına kadar haberin yetişmesi gerektiğini, oysa bu haberin oraya ertesi günün sabah namazında ancak ulaşabildiğine de dikkat

¹⁰⁴ Örneğin bk. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/275; Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*, 2/249-250; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/370-371.

¹⁰⁵ Bk. Birekul, "Siyer Araştırmalarında Tarih – Sosyoloji Dikotomisi ve Sosyolojik Bir Bakış Örneği Olarak Kible Değişikliği Olayı", 285-286; Sezikli, "Mescid-i Kibleteyn", 29/29/278; Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2018), 414; Ahmet Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 16.

¹⁰⁶ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye (mine'l-bidâye ve'n-nihâye)*, thk. Mustafa Abdulvâhid (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1395/1976), 2/374.

¹⁰⁷ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsüddîn el-Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 2/149.

çekmektedirler.¹⁰⁹ Doğrusu bu da, meseleyi izah eden önemli bir aklî delil olmaktadır. Zira kıblenin tahvîlinin bütün Müslümanlar tarafından her yönüyle arzulanan ve beklenen bir olay olması bir yana, namaz gibi önemli bir ibadetin şartlarından biri olarak da etraftaki mahalle mescitlerine en kısa sürede ulaştırılması gerekirdi. Ancak sahîh rivâyetlerle üzerinde ittifak edildiği üzere tahvîl haberi civar mescitlere en erken ikinci namazını kırlarken; biraz uzaktaki Kubâ köyüne ise ancak sabah namazında ulaştırılabılmıştır. Her iki mescidin cemaati bu olayın beklendiğini ve arzulandığını gösteren bir durum olarak da daha namazın yarısında iken hemen Kâbe'ye dönüvermişlerdir. Şayet öğle namazında tahvîl gerçekleşmiş olsaydı, bu haberin Medine'deki mescitlere ve civar köylere ikinci vaktine kadar ulaşmış olması gerekirdi diye düşünülebilir.

Hadîs âlimlerinin çoğunluğu ilgili rivâyetleri bütüncül olarak değerlendiklerinde tahvîlin mekânının Mescid-i Nebevî olduğunu benimsemektedir. Bu görüşte olanlardan Aynî'ye göre Buhârî'deki rivâyette geçen 'ikinci namazını Hz. Peygamber'le kılan kimsenin uğradığı mescit', Selimeoğulları mescididir. Bu mescidin Mescid-i Kibeteyn olarak anılması ise cemaate tahvîlin haber verilmesiyle ikinci namazının yarısını Beyt-i Makdis'e diğer yarısını da Kâbe'ye doğru kılmalarından dolayıdır.¹¹⁰

Nitekim bazı siyer âlimlerine göre de Kubâ mescidinin Mescid-i Kibeteyn (İki Kibleli Mescid) olarak adlandırılması daha öncelikli olmalıdır. Çünkü bu mescitteki cemaatin namaz esnasında kible değiştirdiğine dair rivâyet, Buhârî ve Müslim'in ortak rivâyeti olduğundan diğer kibleteyn rivâyetlerine göre daha sahihtir.¹¹¹ Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında rivâyetlerde namaz esnasında ve rükûda iken Kâbe'ye dönülmesi, ikinci namazında hem Benî Hârise hem Benî Selime mescitlerinde; sabah namazında ise Kubâ'daki Benî Amr b. Avf mescidinde gerçekleştiği anlatılmaktadır. Buna göre İbn Sa'd'ın isnâdsız olarak naklettiği Hz. Peygamber'in kendi mescidinde ya da Benî Selime'de öğle namazı kıldığı esnada tahvîl âyetinin nâzil olmasıyla derhal Kâbe'ye döndüğüne dair rivâyet, ihtiyatla karşılanması gereken zayıf bir rivâyet olmaktadır.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/460.

¹¹⁰ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹¹¹ Bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/277, 3/47.

Bu bağlamda yine yanlış anlaşılan bir hususa daha işaret edilmelidir. Hz. Peygamber'e "İmâmü'l-kibleteyn" denmesi, bazı çalışmalarda ifade edildiği¹¹² gibi kiblenin tahviliyle ilgili olaydan dolayı değil, olsa olsa hem Beyt-i Makdis'i hem de Kâbe'yi kible olarak benimsemiş ve her ikisine doğru namaz kılmış olmasındandır.¹¹³ Aynı şekilde kaynaklarda bazı sahâbîlerin 'İki kibleye de namaz kılanlardandı' şeklindeki tanımlanması da 'Ensâr ve Muhâcirler'den ilk Müslüman olanlar'¹¹⁴ demektir.

3.1. Rivâyetlerin Tevil ve Telifi

Hadîs ve siyer kaynaklarında geçen kiblenin tahviliyle ilgili çelişkili bilgiler içeren rivâyetleri âlimler, birkaç şekilde tevil ve telif etme yoluna gitmiştir. Bunlardan biri *Sahîh-i Buhârî*'deki Berâ rivâyetini Hz. Peygamber'in Kâbe'ye yönelerek bütünü kıldığı ilk namazın ikinci namazı olduğu şeklinde anlamışlardır. Zira Selimeoğulları'nda gerçekleştiği söylenen tahvilde öğle namazının yarısını Beyt-i Makdis'e yarısını da Kâbe'ye doğru kıldığından bu ilk namaz olarak kabul edilmemiş olmaktadır.¹¹⁵ Bir başka tevil ve telif ise, 'kiblenin Kâbe'ye tahvilden sonra Hz. Peygamber'in ilk kıldığı namaz Selimeoğulları mescidindeki öğle namazıdır; Mescid-i Nebevî'de kıldığı ilk namaz ise ikinci namazıdır. Kubâ halkı da kendi mescitlerinde ilk olarak sabah namazını kılmışlardır' şeklindedir.¹¹⁶ Nitekim tahvile ilgili rivâyetleri değerlendiren Beğavî (ö. 516/1122), İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi neredeyse bütün hadîs âlimleri, bu iki grup rivâyetin farklı olayları anlattığını kesin bir dille ifade ederek aralarını şöyle telif etmektedir. Tahvîl haberi, Medine'de bulunan mescitlere ikinci vaktinde ulaşmış; Kubâ köyüne ise uzakta olduğu için ancak sabah namazında

¹¹² Klasik kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in böyle bir unvanına rastlanmamakta ama bazı muahhar na't ve şiirlerde geçmektedir. Dolayısıyla DİA'daki kaynaksız bu ve buna benzer bazı hususların gözden geçirilmesinde fayda vardır. Sezikli, "Mescid-i Kibleteyn", 29/278.

¹¹³ Nitekim Ehl-i Kitab'ın bilginleri, son peygamberin iki kibleye karşı da namaz kılacağını ve kibleyi Kâbe'ye tahvîl edeceğini kutsal kitaplarından bilmekteydiler. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 4/106; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/461; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/355.

¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Eslemî el-Vâkidî, *el-Meğâzî* (Beyrût: Dâru'l-e'lamî, 1409/1989), 3/1025, 1072; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 8/384; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 2/359; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 18/96.

¹¹⁵ Ebu'l-Ferec Nüreddîn Ali b. İbrâhim b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn)* (Beyrût: Dâru'l-Maârif, 1427), 2/178.

¹¹⁶ Umerî, *es-Sîretü'n-nebeviyyeti's-sahîha*, 2/351.

ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Berâ rivâyetiyle gerek Enes gerekse İbn Ömer rivâyetleri arasında bir tenakuz bulunmamaktadır.¹¹⁷

Hadîs ve siyer kaynaklarındaki tahvîlin zamanıyla ilgili çelişkili rivâyetler hakkında Beğavî, kiblenin Kâbe'ye tahvîlini emreden âyetin, öğleyle ikindi arasında nâzil olduğu kanaatindedir. Ona göre bu konudaki en sahîh rivâyette Berâ b. Âzib'in Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru ilk kıldığı namazın ikindi namazı olduğunu bildirdiği rivâyettir.¹¹⁸

Kiblenin tahvîli konusundaki bütün rivâyetleri bir arada cem ve telif eden kapsayıcı yorum İbn Hacer tarafından yapılmaya çalışılmıştır. O, İbn Sa'd gibi siyer kaynaklarındaki ve Buhârî başta olmak üzere hadîs kaynaklarında geçen rivâyetleri şu yorumla telif etmektedir: 'Hz. Peygamber ziyaret için gittiği Selimeoğulları'daki mescitte öğle namazı kıldırırken tahvîl âyeti nâzil olmuş, namazın yarısını Beyt-i Makdis'e yarısını da Kâbe'ye doğru kıldırmıştır. Bu sebeple bu mescide Mescid-i Kibleteyen denilmiştir. Hz. Peygamber daha sonra oradan döndükten sonra kendi mescidinde ilk defa Kâbe'ye yönelerek ikindi namazını kıldırmıştır. Onunla birlikte namaz kılan Abbâd b. Bişr, kabilesi olan Benî Hârise mescidine gitmiş ve orada ikindi namazı kılmakta olanlara kiblenin Kâbe'ye tahvîl olduğunu haber vermiştir. Onlar da namazdayken Kâbe'ye dönmüşlerdir. Daha sonra Selimeoğulları'na mensup birisi ertesi sabah Kubâ'ya giderek oradaki mescitte namaz kılanlara kiblenin tahvîl olduğunu bildirmiş, onlar da namazın ikinci rekatında Kâbe'ye dönmüşlerdir.'¹¹⁹ Ancak burada belirtmek gerekir ki, İbn Hacer, Buhârî'deki Berâ b. Âzib rivâyetinin şerhinde "ikindi namazı" ibaresini yanlışlıkla olsa gerek görmezden gelerek "Berâ hadîsinin zahirinden kiblenin tahvîlinin öğle namazında olduğu anlaşılmaktadır" demektedir.¹²⁰ Dolayısıyla yukarıdaki yorumunda bu yanlış anlayışın bir etkisi oldu mu bilinmez. Ama İbn Hacer'in bu telifini destekleyecek sahîh rivâyetlerin hadîs kaynaklarında bulunmadığı açıktır. O, ya yukarıda belirtildiği üzere Buhârî'deki Berâ b. Âzib rivâyetini yanlış anlamasından ya da siyer kaynaklarındaki zayıf rivâyetleri göz ardı edememesinden böyle bir tevil ve telife gitmiş olmalıdır.

¹¹⁷ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 2/324; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/506; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹¹⁸ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 2/324.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/506.

¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/503.

Ayrıca Hz. Peygamber'in Selimeoğulları Mescidi'nde öğle namazındayken kiblenin tahvîl olduğunu bildiren İbn Sa'd'daki birleşik isnadlı ve mürsel rivâyetin devamında Hz. Peygamber'in kendi mescidinde öğle namazı kıldırırken tahvîlin gerçekleştiğini bildiren bir rivâyetin daha nakledildiğine dikkat çekilmişti. Buna benzer bir şekilde Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de öğle namazından önce tahvîli hutbede duyurduğu ve sonra inip namazı kıldırıldığına dair Nesâî'de Ebû Sa'îd b. el-Muallâ rivâyetine değinilmişti. Her iki rivâyetin de zayıf olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca yine tahvîlin öğle namazında ve Mescid-i Nebevî'de gerçekleştiğine dair Sa'îd b. el-Müseyyeb'den gelen bir başka rivâyet daha bulunmaktadır.¹²¹ Dolayısıyla madem rivâyetler bir arada değerlendirilecekse öncelik hadîs kaynaklarındaki zayıf da olsa bu isnadlı rivâyetler olmalıdır. Nitekim Suyûtî'nin (ö. 911/1505) de bu konuda tercih ettiği¹²² Nesâî'deki Ebû Sa'îd b. el-Muallâ rivâyetinde Hz. Peygamber'in hutbede kiblenin tahvîlini ashâbına tebliğ ettikten sonra minberden inip öğle namazını kıldırıldığı ifade edilen haber, bu konuda daha tatmin edici gözükmektedir. Hem de Tüveyle bt. Eslem rivâyetindeki belirtildiği üzere Hz. Peygamber'le birlikte Kâbe'ye doğru namaz kılan Selimeoğulları'ndan birinin Hâriseoğulları mescidine uğrayıp orada ikindi namazı kılanlara haber vermesiyle rükudayken kibleyi Kâbe'ye çevirmelerinin anlatıldığı bilgisi de konuyu daha tamamlayıcıdır. Dolayısıyla tahvîlin öğle vaktinde olduğu kabul edilecekse bu rivâyetlerden hareket edilmesi daha uygun gözükmektedir. Ancak rivâyetleri bütüncül değerlendiren hadîs şârihlerine göre de sahîh olan rivâyet, tahvîl âyetinin Mescid-i Nebevî'de nâzil olduğu ve kiblenin değiştirilmesinden sonra Hz. Peygamber'in ya mutlak manada ya da kendi mescidi özelinde ikindi namazıdır.¹²³

Tahvîlin namaz esnasında gerçekleştiği hususundaki ihtilafa gelince, hadîs kaynaklarında Hz. Peygamber'in namaz kılarken kiblesini değiştirdiğine dair bir rivâyet bulunmamaktadır. Bunun öğle namazı esnasında ve başka bir mescitte olduğuna dair bir bilgiye de rastlanmamaktadır. Nitekim İbn Kesîr de, Hz. Peygamber'in tahvîl âyetinden sonra Kâbe'ye doğru ilk kıldığı namazın öğle namazı olduğuna dair hadîs ve siyer kaynaklarındaki rivâyetleri sıraladıktan sonra, meşhur olan haberin Kâbe'ye doğru ilk kılınanın ikindi namazı olduğu rivâyetini ve bilgisini tercih etmektedir.¹²⁴

¹²¹ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-semîne*, 126.

¹²² Bk. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/354.

¹²³ Şinkîti, *Şerhu Süneni'n-Nesâî*, 4/1094.

¹²⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/401.

Böylece iki kibleli mescidin hem Selimeoğulları hem de Hâriseoğulları mescidinin olması mümkün olmaktadır.¹²⁵ Nitekim Buhârî şârihi Kastallânî (ö. 923/1517), bugün Mescid-i Kibleteyn olarak bilinen mescidin Berâ b. Âzib rivâyetindeki ikindi namazında cemaatine kiblenin tahvîli haberinin verildiği Benî Hârise mescidi olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶ Hatta bazı tarihçiler, birçok sahîh hadîste bu şekilde anlatılan Hâriseoğulları mescidinin, “mescid-i kibleteyn” adını Selimeoğulları mescidinden¹²⁷ daha çok hak ettiğini söylemektedir.¹²⁸ Bununla birlikte bazı siyer müellifleri, Kubâ mescidinin de mescid-i kibleteyn olarak anılması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹²⁹ Dolayısıyla bütün bu bilgiler bizde iki kibleli namaz konusunda Hz. Peygamber'in bir dahli bulunmadığı kanaatini oluşturmaktadır.

SONUÇ

İslam tarihinin önemli olaylarından biri, hiç şüphesiz kiblenin tayini sürecidir. Hadîslerden anlaşıldığına göre namazın farz kılınmasından sonra Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın emriyle kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmiştir. Hicretten kısa bir süre sonra ise tahvîl âyetiyle birlikte kible Kâbe'ye çevrilmiştir.

Araştırmamızda kiblenin Kâbe'ye çevrilmesiyle yani tahvîliyle ilgili hadîs ve siyer kaynaklarında, çoğunluğu ortak olmakla birlikte, bazı çelişik muhtevada rivâyetler bulunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tahvîlle ilgili ihtilafı hususlar, kiblenin Kâbe'ye tahvîlinin ne zaman ve nerede gerçekleştiği hususundaki bu farklı rivâyetlerdeki bilgilerden kaynaklanmaktadır. Rivâyetlerde kiblenin Kâbe'ye tahvîlinin öğle namazı esnasında, ikindi namazında veya esnasında, öğleyle ikindi arasında, gündüz namazlarından birinde, gece ve sabah namazı esnasında gerçekleştiğine dair bilgiler nakledilmektedir. Hadîs ve siyer âlimleri de genellikle kendi kaynaklarına ve usûllerine göre bir kanaat oluşturmakta ve savunmaktadır.

Hadîs âlimleri, kiblenin tahvîliyle ilgili rivâyetler arasında Kâbe'ye doğru kılınan ilk namazın Mescid-i Nebvî'deki ikindi namazı olduğunu belirten Berâ b. Âzib rivâyetini daha sahîh ve muteber görmektedir. Bu âlimler, ilgili rivâyetleri bütüncül olarak şöyle

¹²⁵ Bk. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 1/246.

¹²⁶ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 1/126.

¹²⁷ Mescidi-i Kibleteyn şeklindeki bir isimlendirmeye İbn İshâk, Vâkıdî, ve İbn Hişâm gibi ilk siyer müelliflerinin eserlerinde rastlanmamaktadır. Bu şekildeki bir kullanımın ilk defa İbn Sa'd'da geçtiği anlaşılmaktadır.

¹²⁸ Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/277.

¹²⁹ Bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 1/277.

telif etmektedir. Hicretten on yedi ay kadar sonra Hz. Peygamber'e öğleyle ikinci arasındaki bir vakitte tahvîl âyeti nâzil olunca bunu ashâbına bir hutbe ile bildirmiş ve ilk olarak ikinci namazını Kâbe'ye doğru kıldırmıştır. Daha sonra ikinci namazını Hz. Peygamber'le birlikte kılıp oradan ayrılan ensardan biri (Bişr b. Abbâd), muhtemelen Hz. Peygamber'in görevlendirmesiyle, Selimeoğulları ve Hâriseoğulları mescitlerine giderek ikinci namazı kılanlara kıblenin Kâbe'ye çevrildiğini bildirmiştir. Her iki mescitteki cemaat da ilk iki rekatını kıldıkları namazın geri kalanını Kâbe'ye doğru dönerek kılmışlardır. Daha sonra Bişr ya da Selimeoğulları'ndan bir başkası, ertesi günü Medine'nin dışında kalan Kubâ köyüne sabah namazı vakti giderek kıblenin Kâbe'ye çevrildiğini bildirmiştir. Onlar da derhal namazın ikinci rekatını Kâbe'ye dönerek tamamlamışlardır. Zayıf kabul edilen bazı hadîslerde tahvîl emrinden sonra Hz. Peygamber'in ilk olarak kendi mescidinde Kâbe'ye doğru öğle namazını kıldığı bilgisi de yer almaktadır.

Siyer kaynaklarında ise daha çok İbn Sa'd'daki rivâyete dayanarak Hz. Peygamber'in Selimeoğulları mescidinde öğle namazı kıldırırken ikinci rekattan sonra tahvîl ayetinin nâzil olduğu ve Hz. Peygamber'in namazdayken cemaatiyle Kâbe'ye döndüğü bilgisi yer almaktadır. Ancak bu rivâyetin sağlam bir senedi bulunmamakta, birleşik ve zayıf bir isnadla nakledilmektedir. Oysaki aynı birleşik isnadın altındaki diğer rivâyette Hz. Peygamber'in kendi mescidinde öğle namazı kıldığı esnada tahvîl emrinin geldiği ve Hz. Peygamber Kâbe'ye dönerek namazı tamamladığı nakledilmektedir. Ayrıca söz konusu rivâyetin geçtiği en mukaddem kaynak olarak İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ını tespit edebildik. Bundan önceki ne siyer ne de hadîs kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlanmaktadır. Böylesine önemli bir konunun bir siyer kaynağındaki "yükâlü/denilirki" şeklinde temrîz sîgasıyla, zayıf ve birleşik bir isnadla nakledilen bir rivâyete dayandırılarak anlatılması düşündürücüdür.

Zaman içinde belki de tarih anlatımına uygunluğu ya da insan tabiatının olağanüstü olaylara ilgisi sebebiyle Selimeoğulları mescidine dair zayıf rivâyet öne çıkmıştır. Özellikle siyer kaynaklarındaki kıblenin tahvîli olayı daha çok buradaki bilgiye göre anlatılmıştır. Neticede zayıf bir rivâyet olmasına rağmen bu rivâyet meşhur olmuş; tahvîlin yeri, zamanı, mescidi ve Hz. Peygamber'in bu olaydaki durumuyla alakalı bilgilerin kaynağı haline gelmiştir.

Netice itibariyle kıblenin değişimi gibi önemli bir konuda, tahvîlin vakti, mekânı, şekli ve Hz. Peygamber'in durumuyla ilgili bilgilerin daha açık ve kapsamlı olarak nakledildiği bir rivâyetin bulunmaması dikkat çekicidir. Böylesine tarihi ve önemli bir olayın, hadîs kaynaklarındaki sınırlı rivâyetler ve siyer kaynaklarındaki rivâyet usulü bakımından sıkıntılı nakillerle, kapsayıcı ve kesin bir ifadeyle bütün unsurlarını ortaya koymak güçtür. Kıblenin tahvîli gibi önemli bir hâdisenin tüm yönlerinin derinlemesine araştırılmasına ihtiyaç devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid ve Diğerleri. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2018.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 1. Basım, 2006.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Ebu'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısırî. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1420/1999.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-. *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Muhammed el-. *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Beğavî)*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd el-. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Züheyr eş-Şâviş. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Belâzûrî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl ez-Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1417/1996.
- Birekul, Mehmet. "Siyer Araştırmalarında Tarih – Sosyoloji Dikotomisi ve Sosyolojik Bir Bakış Örneği Olarak Kible Değişikliği Olayı".
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Diyarbakrî, Huseyn b. Muhammed b. Hasan ed-. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 1-30.
- Halebî, Ebu'l-Ferec Nûreddîn Ali b. İbrâhîm b. Ahmed el-. *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn)*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1427.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebi Bekr el-. *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. thk. Husâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-'Ulvî - Muhammed Abdulkadir el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Balabân, Ebu'l-Hasen el-Emîr Alâuddîn Ali. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1408/1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût : Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî (Haydarâbâd: 1952/1372'nin ofseti), 1. Basım, t.y.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*. thk. Es'ad Muhammed e-Tayyib. 9 Cilt. el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Nizâr Mustafâ el-Bâz, 3. Basım, 1419.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî. *el-Kitâb el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî-Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Matbaatü Dâirati'l-Maârif, 1326.
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. thk. es-Seyyid Azîz Bek ve Diğeri. 2 Cilt. Beyrût: el-Kutubu's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1417.
- İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü's-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Muştafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1375/1955.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, (ö. 311/924). *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn İshâk, Muhammed. *Sîretü İbn İshâk (Kitâbu's-siyer ve'l-meğâzi)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *es-Sîretü'n-nebeviyye (mine'l-bidâye ve'n-nihâye)*. thk. Mustafa Abdülvehîd. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1395/1976.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-taybe, 1420/1999.
- İbn Receb, Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. 9 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1. Basım, 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1968.
- İbn Seyyidünnâs, Ebu'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*. thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1414/1993.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Ebdullâh el-Kâdî. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406/1986.
- İbnu'l-Verdî, Ebû Hafis Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Maarrî. *Târîhu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbari'l-beşer)*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnu'n-Neccâr, Ebu Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hasen. *ed-Dürretü's-semîne fî târihi'l-Medîne*. thk. Huseyn Muhammed Alî Şükrî. Şirketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Kâdî 'İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâîl. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1419/1998.
- Karabulut, Nazlı. *Başlangıçtan Emevilere İslam Tarihinde Kudüs*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal Ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- Kastallânî, Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-. *İrşâdü's-sâri li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd el-. *Kitâbu'l-Câmi' fi's-sünen ve'l-âdâb ve'l-meğâzi ve't-târîh*. thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân - Osmân Bittîh. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsüddîn el-. *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeys. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdîrrahmân Ebu'l-Haccâc el-. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400/1980.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abulmun'im Şelebî. Beyrût: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-. *Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi es-Sünenü's-Suğrâ*. 9 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1. Basım, 1433/2012.
- Sa'îd Havvâ. *el-Esâs fi's-sünne ve fikhuhâ- es-Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 1416/1995.
- Sâlihî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti Hayri'l-Ibâd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muavvid. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1414/1993.
- Semhûdî, Nûrudîn Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh es-. *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Sezikli, Ahmet. "Mescid-i Kibleteyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/278-279. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Neylu'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. thk. Isâmuddîn es-Sabâbitî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1413/1993.
- Şinkîtî, Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Cekenî eş-. *Şurûku envâri'l-mineni'l-kübrâ'l-ilâhiyye bi keşfi esrâri's-Süneni's-Suğrâ'n-Nesâiyye*. 6 Cilt. Matâbiu'l-Humaydî, 1. Basım, 1425.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420/2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud b el-Cârûd el-Fârisî et-. *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1395/1975.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa. *ed-Duafâü'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Umerî, Ekrem Ziyâ el-. *es-Sîretü'n-nebevîyyeti's-sahîha*. 2 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 6. Basım, 1415/1994.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-. *el-Meğâzî*. Beyrût: Dâru'l-e'lemî, 1409/1989.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu meşâhîri ve'l-'alâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed eş-. *el-Keşşâf an hakâiki ğvâmidit-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdalbâki b. Yûsuf ez-. *Şerhu'z-Zürkânî ala'l-Mevâhibi'n-ledünniyye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*. 12 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1996.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-. *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, 1362/1943.